

С.Г.Головко, кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Юридичного інституту «Інститут повітряного і
космічного права» Національного авіаційного університету

Я.В.Чайка, Юридичний інститут
«Інститут повітряного і космічного права»
Національного авіаційного університету

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ЯК СИСТЕМА МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО)

Юридичний інститут «Інститут повітряного і космічного права» НАУ

В статті розглядаються історико-правові особливості запровадження в Україні магдебурзького права як системи міського самоврядування. Аналізуються зміст та розвиток магдебурзького права в місті Кам'янець-Подільському, його вплив на становлення і формування бітчизняного самоврядування.

Важливою умовою становлення України як правової європейської держави є розвиток місцевого самоврядування та його активний вплив на соціально - економічне життя. Ефективне розв'язання цієї проблеми залежить від багатьох чинників, зокрема, від ґрунтового дослідження системи права як частини культури народу, вивчення якої в історичному аспекті сприятиме формуванню правосвідомості, важливої складової самосвідомості народу.

З позиції історико-правової науки змістовним в історії українського самоврядування є період XIV – XVII століття, коли воно розвивалося на основі магдебурзького права.

В статті ставляться завдання дослідити зміст та особливості впровадження і дію магдебурзького права на українських землях в XIV – XVII століттях на прикладі міста Кам'янець-Подільського.

У цьому контексті важливе значення має визначення сутності магдебурзького права; вивчення особливостей впровадження магдебурзького права в українських землях, основних етапів становлення магдебурзького права в місті Кам'янець-Подільському; аналіз діяльності органів самоврядування і суду в середньовічному місті, утворення трьох різних юрисдикцій у Кам'янець-Подільському як унікальний випадок спроб вирішення національних і релігійних протиріч.

Процес становлення правових засад самоврядування в українських містах у XIV – XVII століттях доцільно розглядати через історико-правові закономірності розвитку системи магдебурзького права на прикладі формування органів самоврядування міста Кам'янець-Подільського.

Магдебурзьке право – одна з найвідоміших правових систем міського самоврядування в

середні віки. У 1188 році архієпископ Віхман надав привілей на самоврядування німецькому місту Магдебург. Згодом це право поширилося на інші німецькі міста, на міста Польщі, Литви, Чехії, Сілезії, Угорщини.

За магдебурзьким правом міста звільнялися від управління і суду феодалів. Воно закріплювало права міських соціальних станів – купців, міщан, ремісників; визначало порядок обрання і функції органів міського самоврядування. За цим правом здійснювалося управління містом, регулювалися суспільно-правові відносини, порядок суду і судочинства, визначалися заходи кримінального покарання, регламентувалась внутрішня статутна діяльність купецьких корпорацій, ремісничих цехів і торгівлі.

Поява магдебурзького права була зумовлена тим, що розвиток торгівлі, як основи життя міських громад, зумовив потребу охорони від зовнішніх ворогів, захист свободи й незалежності від місцевих феодалів, вдосконалення внутрішньої самоорганізації і самоуправління. Поступово розширюються права міст, і за ними визнається право міської нормотворчої діяльності. Згідно наданих привілеїв почала формуватися вільна міська громада, виникає місто як громада вільних людей з правом ведення торгівлі, власної юрисдикції і самоуправління, утворення цехів. Магдебурзьке право суттєво зменшило залежність міського населення від держави і окремих феодалів, а також сприяло прогресивному розвитку феодальних міст.

Основними джерелами магдебурзького права стали «Саксонське зерцало» і право магдебурзьких шеффенів (судових колегій), норми звичаєвого німецького права. На їх основі і сформувалася система міського магдебурзького

права, що стало фундаментом цивільного і кримінального законодавства, судоустрою і судочинства у середньовічній Європі.

Магдебурзьке право прийшло на руські землі з німецькими колоністами, і вже князь Данило Галицький і його наступники забезпечували їм привілей користуватися власним правом і мати власні судово-адміністративні органи. На етнічних західноукраїнських землях першим містом, яке отримало привілей на самоврядування, було м. Новий Сонч (1294 р.), а вперше магдебурзьке право на все населення було поширене у м. Санок (1339 р.).

Магдебурзьке право в українських землях запроваджувалось поступово. Його поява була зумовлена намаганням міщан вийти з-під влади держави, магнатів і церкви, домогтися права на самоврядування. Литовський і польський уряди стали переводити українські міста на самоврядування на основі магдебурзького права, надаючи їм грамоти на «вільність». Жалувані грамоти містили три основні принципи: скасування звичаїв литовського, польського і руського права, що були чинними раніше; скасування влади і суду державців щодо міщан; утворення органу самоврядування – ради, яка обиралась міським населенням. У випадку одержання права на самоврядування місто виходило з-під юрисдикції великокнязівських і королівських управлінців.

Надання українським містам магдебурзького права супроводжувалося посиленням німецької і польської колонізації, обмеженням прав неокатолицького населення (воно не обиралося до магістрату, не мало права вступати в цехи та ін.). Магдебурзьке право в містах України діяло шляхом застосування в системі самоврядування і судах книг міського права польських юристів Павла Щербича та Барташа Гроїцького.

Фахівці розрізняють дві категорії міст: міста з повним магдебурзьким правом, або магістрацькі, де формувалися міські представницькі органи влади – рада з бургмістром і лава з вйтом, які склали міський магістрат (Київ, Львів, Кам'янець-Подільський); міста з неповним магдебурзьким правом, або ратушні.

Кам'янець-Подільський був третім містом на українських землях, що отримав магдебурзьке право. 7 листопада 1374 року господарі Подільської землі, удільні литовські князі Коріатовичі надали Кам'янцю грамоту, де детально були розписані вольності, які надавалися міщанам. На жаль, оригінал грамоти не зберігся, існують лише її переклади польською, російською і українською мовами. Український пере-

клад здійснив видатний подільський вчений Ю.Й.Сіцінський для книги «Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць» (1930 р.).

Згідно даного документа, місто отримувало чимало пільг, свобод і привілеїв. Бажаючи найшвидше заселити Кам'янець, Коріатовичі відвели для міста двісті ланів землі (за даними Київської археологічної комісії лан дорівнював 20,8 десятинам згідно з вимірами, що застосовувались в Литві. Отже, місто отримало 4025 десятин землі, які розташовувалися між річками Смотрич, Мукша, Багновиця, Дністер [4, с. 84]) зі звільненням поселенців на 20 років від сплати податків за цю землю; надавали право самостійного суду перед рицарями; на випадок суперечок між князем чи дворянином, з одного боку, і міщанином, з іншого, призначався суд сумісний – з воеводи і вйта; на користь вйта надходила лише третя частина судових штрафів, дві третини направлялися на потреби міста, так само, як прибутки із суконних, взуттєвих, хлібних, м'ясних лавок, лазень тощо.

У місті швидко почали розвиватися ремесло і торгівля, все населення поділялося на корпорації, на чолі яких стояло купецтво. Ремісники об'єднувалися в ремісничі братства – цехи. Але на цьому етапі городяни не поривали із сільським господарством. Міщани володіли також разем ставками, пасовищами, пасіками, садами, нивами. Надаючи Кам'янцю землю, Коріатовичі вимагали від міщан участі у зведенні оборонних споруд міста. Зусиллями руської, вірменської, польської громад і ремісничих цехів були зведені Руські і Польські ворота, Вірменський бастион, Міські ворота, Різницьку, Кушнірську, Слюсарну, Гончарну та інші вежі і міські мури.

Грамота 1374 року стала першим етапом набуття Кам'янцем-Подільським магдебурзького права. Однак, оскільки «воля» була надана місту лише на 20 років, вже з кінця XIV століття кам'яничани були змушені сплачувати князям-власникам грошовий чинш – регулярний податок за користування землею щорічно в день святого Мартина.

Другий етап запровадження самоврядування в Кам'янці розпочався після 1432 року вже у складі Польщі. Слід зауважити, що Кам'янець-Подільський був на той час єдиним містом південно-західної Русі, що отримав повний обсяг магдебурзьких прав. Однією з умов отримання містом магдебурзького права було спорудження Ратуші. Як символ політичних і торгових вольностей, Ратуша в Кам'янці була споруджена

в центрі міста на ринковій площі і була вищою за всі оточуючі будинки.

Згідно з отриманим в повному обсязі магдебурзьким правом, вся влада в місті переходила до магістрату, який видав адміністративними, господарськими, фінансовими, судовими справами, а також правопорядком. Магдебурзькі привілеї спочатку були надані лише польському населенню міста.

Магістрат складався з двох колегій: ради – адміністративно-поліцейського органу і лави – кримінального суду. До складу магістрату входили вїйт, бургомїстр, райці (радники), лавники, сеньйор (представник міста на переговорах з державною королівською владою). Вїйт призначався князем або королем.

Райцем міг стати чоловік у віці від 25 до 90 років, народжений у шлюбі. Ця посада була почесною, тому радники не отримували платні, проте довічно звільнялися від сплати основних податків. Засідання райців вів бургомїстр – голова, який обирався з райців на 3-4 місяці. Раз на тиждень, а при потребі і частіше, бургомїстр і райці збиралися в Ратуші для обговорення важливих для життя міста питань: регулювання міських прибутків і витрат, цехової діяльності, регламентування порядку торгівлі. Крім того, бургомїстр і райці пильнували за вагами і мірами, боронили права сиріт і вдів, забороняли шкідливі ігри (карти і кості) [2, с. 4].

Однією з важливих функцій ради було прийняття у міське товариство нових громадян. Міське громадянство міг отримати кожен законнароджений повнолітній чоловік достойної поведінки, християнин. Новий громадянин мав сплатити податки наперед за декілька років, щось подарувати місту (залежно від свого ремесла), скласти присягу на вірність громаді та магістрату, вже після чого мав право обиратися в раду чи лаву [2, с. 4].

Періодично рада звітувала перед міською громадою. На раду можна було поскаржитися вїйту, а на вїйта – королю.

Лавний суд складався із дванадцяти лавників – довічно обраних засідателів з міщан, які під керівництвом вїйта вирішували кримінальні справи. Теоретично кожен кам'янецьчанин у віці після 21 року міг обиратися лавником. Цю посаду не могли обіймати жінка або чоловік не з повна розуму, сліпий, глухий, незаконно-народжений, неодружений (останній навіть сплачував спеціальний додатковий податок у казну міста) [5].

Постанови лавного суду носили назви ортілів (вироки). На кошти міста кам'янецький магістрат утримував ката, тому що лавний суд

засуджував і до смерті. Незадоволені рішенням кам'янецької лави мали право подавати апеляції до Львівського магістрату, який згодом набув значення вищого апеляційного центру для Руського і Подільського воєводства у складі Польщі, а потім до вищого суду Краківського замку і, нарешті, до самого короля.

У XV столітті в Кам'янці остаточно сформувалися три громади – руська (українська), польська і вірменська. На цей час населення міста складало біля 10 тисяч осіб, з яких 6 тисяч були русини, 3 тисячі – поляки. У місті нараховувалось також 300 вірменських родин [1, с. 24].

Надання магдебурзьких привілеїв лише полякам призвело до незадоволення руського (українського) населення міста і викликало його занепад через процес міграції русинів за його межі. Очевидно, це стало причиною появи в 1491 році самостійної руської юрисдикції, яка кілька разів підтверджувалась польськими королями. Руська (українська) громада отримала дозвіл обирати вїйта із свого середовища. Першим обраним вїйтом руської громади був Миколай із Пястриць. Вірменська община Кам'янця ціною значних грошових послуг польському трону в 1496 році також отримала своє судочинство [3, с. 3].

Таким чином, починаючи з кінця XV століття в місті існувало три різні національні громади, кожна з яких мала власну юрисдикцію, що постійно призводило до їх протистояння, особливо руської і польської.

Широкі повноваження ради і її фактична незалежність від общини сприяли появі низки зловживань. Саме це спонукало Стефана Баторія до заснування у 1557 році спочатку у Львові, а потім у Кам'янці-Подільському «ізби гминної». Ця установа нараховувала у Кам'янці від 15 до 24 членів і тому, як зазначав Сіцинський, найчастіше називалася «радою двадцяти чотирьох». Очолював її регент (маршал). Ця установа збиралася чотири рази на рік на чергові сесії, які отримали назву кварталні. На засіданнях вирішувались питання, запропоновані радою, і надавались пропозиції та рекомендації щодо скарг, які стосувалися діяльності ради [5].

Чергові зміни відбулися в міському самоврядуванні Кам'янця-Подільського в 1594 році, коли місто було зрівняне в правах зі Львовом. Замість призначення королем, вїйта почала обирати громада строком на один рік. Вибори відбувалися у день святого апостола Матвія (24 лютого за старим стилем) на загальних міських зборах вільним голосуванням в присутності генерала Подільського (старости), пів старости і Бродського судді.

У 1670 році польський сейм, наляканий революційними подіями 1648-1654 рр., ліквідував окрему руську (українську) юрисдикцію у Кам'янці-Подільському. Натомість була створена змішана польсько-руська, з рівною кількістю членів від кожної національності. Половина членів ради мала бути з католиків, а решта – з православних.

У 1785 році відбулося перше спільне засідання польсько-русько-вірменської колегії міста, в результаті чого магдебурзьке право стало агальним для всіх громадян Кам'янця-Подільського. Термін, коли всі громадяни міста могли користуватися магдебурзькими привілеями, був недовгим. Крім того, магдебурзьке право, як правова інституція, дедалі втрачало своє значення і, навіть, почало гальмувати економічний розвиток міста в нових капіталістичних умовах.

З 1793 року Поділля увійшло до складу Російської імперії, а в 1831 році указом царя Миколи I було скасовано магдебурзьке право по всій Україні, крім Києва, де воно зберігалося до 1835 року. Це було зумовлено намаганням російського самодержавства повністю ліквідувати в Україні місцеве право і запровадити єдине загальноімперське законодавство.

Проведений історико-правовий аналіз дає змогу прослідкувати розвиток магдебурзького права в Кам'янці-Подільському, зокрема: отримання привілеїв від князів Коріатовичів, здобуття повного магдебурзького права лише

польським населенням міста, поширення дії магдебурзьких привілеїв на всіх громадян міста і його ліквідація.

Без сумніву, на час отримання містом магдебурзьких привілеїв їх надання стало прогресивним чинником для його швидкого розвитку і зростання економічного добробуту.

Також, необхідно зазначити, що магдебурзьке право – це інститут свого часу, який не був досконалим (відсутність чіткого поділу влади та взаємного порядкування установ самоуправління, що існували; зловживання владою з боку райців через широкі повноваження ради і її незалежність від общини).

З часом ця інституція вичерпала себе. Далися ознаки юридичне закріплення релігійної, національної нерівності у правах громадян, а також внутрішні суперечності в муніципальному самоуправлінні.

Крім того, вплив магдебурзького права на загальнодержавний законотворчий процес мав локальний характер. Тому наприкінці XVIII століття магдебурзьке право втрачає своє домінуюче значення. Поширення його юрисдикції на все населення міста лише на деякий час уповільнило цей процес.

Дослідження магдебурзького права, зокрема, на прикладі Кам'янця-Подільського, дає можливість проаналізувати історико-правові закономірності його становлення та перспективи розвитку в сучасній українській державі.

Література

1. Блажевич Ю. З історії становлення релігійних громад національних меншин Поділля// Релігія і церква в Подільському регіоні: історія і сучасність: Наук. зб. – Хмельницький, 2002.
2. Вінюкова В. Кам'янець-Подільський і Магдебурзьке право// Кам'янець-Подільський вісник. – 2005. – №20.
3. Мазурик Є. Вірменська община у місті

- Кам'янці-Подільському в XI – XVI ст.// Подолянин. – 1999. – 13 серпня.
4. Сіцінський Є. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 366 с.
5. Магдебурзьке право в Кам'янці-Подільському. Режим доступу: <http://www.kp.khmelniskiy.ua/>.

С.Г.Головко, Я.В.Чайка

Магдебургское право как система городского самоуправления (на примере города Каменец-Подольского).

В статье рассматриваются историко-правовые особенности становления в Украине магдебургского права как системы городского самоуправления. Анализируются содержание и развитие магдебургского права в городе Каменец-Подольский, его влияние на формирование отечественного самоуправления.